Groningen tegen de bisschop?

door Jan van den Broek

Onze kennis van de 12e- en 13e-eeuwse geschiedenis van Noordoost-Nederland danken we voor een belangrijk deel aan enkele verhalende bronnen, zoals de kroniek van Emo en Menko en een tekst die geen echte titel heeft, door een anonieme schrijver is opgetekend en om die reden eenvoudig *Quedam Narracio* (''n verhaal') genoemd wordt. Die laatste bron meende ik ter voorbereiding van mijn *Groningen een stad apart* (2007) goed bekeken te hebben, maar in de bijdrage die Renée Nip voor het schitterende jubileumboek van het Heiligen Geest Gasthuis schreef, trof ik een passage die die me verraste en voor mij aanleiding was om die tekst nog eens opnieuw te bestuderen.[1]

In de bewuste passage lezen we dat de Groningers en Drenten in 1227 de Utrechtse bisschop Otto van Lippe en zijn ridders in de slag bij Ane hadden afgeslacht en dat daardoor de toch al slechte verstandhouding met hun landsheer 'tot een absoluut dieptepunt' was gedaald. Volgens Renée Nip verklaart die slechte relatie het feit dat de stad Groningen, anders dan bijvoorbeeld Deventer en Zwolle, geen stadsrecht van de bisschop heeft gekregen. Op beide punten meende ik mij te herinneren dat het anders zat.

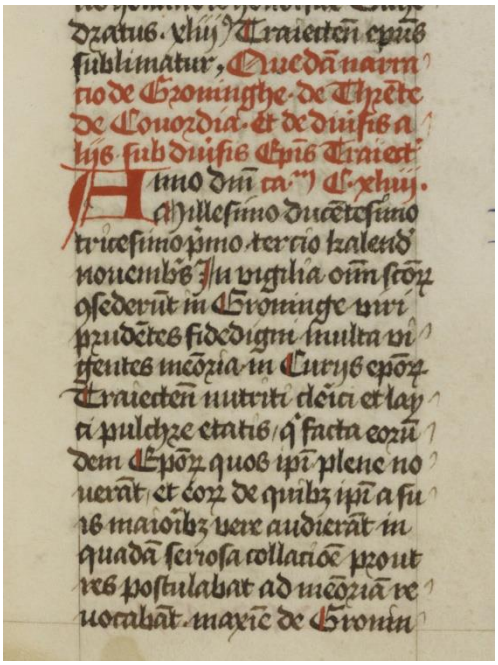

Aanhef van de *Narracio* in het 'Liber donationum', cartularium over 722-1333 waarin vooral keizerlijke schenkingsakten zijn afgeschreven, maar ook twee kronieken zijn opgenomen. Afschrift, midden 15e eeuw.
Utrechts Archief, T216-52a fol. 72 linker kolom.

[1] Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart: over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007); Renée Nip, 'Het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen in de Middeleeuwen, ca. 1267-1594', 9-47, in: Martin Hillenga en Hilde Krips-van der Laan (red.), *Tot hulp en troost. Het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen* (Zwolle 2016).

Vazallen en rebellen

De onbekende auteur van de *Narracio* deelt in het eerste *caput* (hoofdstuk) mee dat zijn verhaal de neerslag is van een conferentie die op 30 oktober 1232 Groningen is gehouden en die bedoeld was om bisschop Wilbrand van Utrecht te informeren over de verhoudingen in het noordelijke deel van zijn diocees en – vooral – de geschiedenis daarvan.[2] De aanwezigen waren ongetwijfeld nog diep onder de indruk van de twee zware nederlagen die de opstandige Drenten enkele weken tevoren bij Bakkeveen en Noordlaren aan de bisschop-getrouwe strijdkrachten hadden toegebracht en waarbij vele slachtoffers waren gevallen.[3] Aan het einde van dit eerste, inleidende hoofdstuk lezen we dat de bisschop enkele jaren oorlog heeft gevoerd tegen de Coevorders en de Drenten en dat hij in die strijd hoogst getrouw is bijgestaan door de stad Groningen en het Friese deel van zijn diocees.[4]

De mededeling over de trouw van de stad Groningen staat lijnrecht tegenover hetgeen we in het Jubileumboek van het Heiligen Geest Gasthuis lezen.[5] Ook uit de *capita* waarin de slag bij Ane beschreven wordt en waarop de auteur zich zegt te baseren, blijkt niets van vijandschap tussen Groningen en de bisschop. Integendeel: Groningen en zijn prefect stonden (in 1227) aan de kant van de bisschop en werden belaagd door diens vijanden die ook hun vijanden waren.[6]

Dat Groningen in de jaren 1227-1232 de bisschop steunde betekent uiteraard niet dat de Groningers *altijd* trouwe vazallen van de bisschop zijn geweest. We moeten er rekening mee houden dat de verhoudingen aan verandering onderhevig waren. Bovendien moeten we bedenken dat de bronnen niet altijd hetzelfde bedoelen wanneer ze het over 'Groningen' of 'de Groningers' hebben.[7]

Met het oog op de complexiteit van de materie en de verwarring die hierover al eeuwenlang bestaat is het niet mogelijk om hier nader in te gaan op de conflicten tussen 'Groningen' en de bisschop die ons uit de bronnen bekend zijn. Dat is jammer, want het bestaande beeld is hier en daar wel aan correctie toe. Ik beperk me nu tot de oorlog van 1227 waarin bisschop Otto het leven liet en de daarop volgende vergeldingsakties van zijn opvolger, bisschop Wilbrand van Oldenburg, die tot 1232 duurden.
Ook al hadden 'de Groningers' part nog deel aan de slag bij Ane, waarin de Drenten en Coevorders het bisschoppelijke leger bij Ane vernietigden, de stad Groningen – ik kan beter zeggen: een conflict in de stad Groningen – was wél de aanleiding voor de veldtocht die

---

2 Hans van Rij (ed. en vert.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989) 2-3. Deze bron wordt hierna aangeduid als QN (*Quedam narracio*) met een getal dat het nummer van het caput aangeeft.

3 Resp. op 16 en 20 september 1232 (QN 39 en 40).

4 QN1: '...*quoniam ipse* [bisschop Wilbrand] ... *contra Covordenses et Trentones* ... *per aliquot annos cum ipsa civitate Groninghe et cum tota sue dyocesis Frisia, que sibi* ***fidelissime astiterunt****, gravi bello laborabat*'.

5 Renée Nip is niet de enige die zich vergist. De archeoloog Groenendijk maakt in zijn verhaal over Noordlaren melding van 'het conflict van 1227 – 1231 tussen de Groningers en de Utrechtse bisschop (Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief' 567) en ook de auteurs van de *Nota Archeologiebeleid* van de Gemeente Haren uit februari 2012 laten de Groningers in 1227 tegen de bisschop van Utrecht vechten; zie https://www.haren.nl/bestuur/gemeentelijk-beleid_43385/item/nota-archeologiebeleid_27329.html, p. 50. Net als Nip beroepen zij zich (ten onrechte) op de *Narracio*.

6 QN 24-26.

7 Zie voor een exposé over de relatie tussen Groningen en de bisschop van Utrecht *Groningen, een stad apart* 17-29.

bisschop Otto in 1227 tegen de Coevorders ondernam en die zo roemloos in het moeras eindigde.

In Groningen stonden omstreeks 1225 prefect Egbert, 's bisschops vazal, en zijn 'borgmannen' of ridders tegenover een partij die 'de Gelkingen' wordt genoemd en die gesteund werd door Roelof. Deze laatste beheerde voor de bisschop van Utrecht het kasteel van Coevorden en had ook de jurisdictie over Drenthe in handen. De Gelkingen slaagden erin de prefect te verjagen, maar die wist op zijn beurt met hulp van vrienden en magen uit de Ommelanden zijn tegenstanders te verslaan. Daarbij ging de stad Groningen grotendeels in vlammen op.
Egberts vijanden weken uit en sloten zich aan bij de Drenten en Coevorders, die zo hun eigen redenen hadden om tegen de bisschop te rebelleren. Toen de laatsten opnieuw probeerden om Groningen – of wat daarvan over was – in handen te krijgen, besloot bisschop Otto in te grijpen. Hij wilde zijn trouwe vazal in Groningen helpen door de Drenten vanuit het zuiden aan te vallen en hen op die manier te dwingen de belegering van Groningen te staken. Het resultaat was de nederlaag van de bisschop en de zijnen in het moeras bij Ane.

Monument ter herinnering aan de 'Slag bij Ane'[8]

Op de kei staat:

'Slag bij Ane 28 juli 1227

Deze slag was het treffen tussen de bisschop van Utrecht Otto von der Lippe met diens leger en de Drenten onder leiding van Rudolf van Coevorden

H. Makkinga
E.J. Schuurman
Ds. H. van Lunzen
A. Regeling'

Ook tijdens de acties die Otto's opvolger Wilbrand van Oldenburg in de jaren 1228-1232 tegen Drenthe ondernam, stonden 'de Groningers', samen met de Westerlauwerse Friezen en de Hunsingoërs aan de kant van de bisschop. Hierbij moeten we wel bedenken dat de auteur van de *Narracio* een tot de entourage van de bisschop behorende geestelijke moet zijn geweest. 'De Groningers' waren voor hem niet de inwoners van de stad Groningen zonder meer, maar prefect Egbert en zijn borgmannen die, overeenkomstig de spelregels van de feodaliteit, de baas waren in de stad of dat hoorden te zijn.
Hoe sterk de tegenover elkaar staande partijen waren weten we niet. Toen Egbert en de Hunsingoërs Groningen op de Gelkingen heroverden, 'ontvolkten ze', aldus de *Narracio*, 'de hele stad' en organiseerden vervolgens de verdediging van 'de verwoeste en lege stad'. Je krijgt hierdoor de indruk dat de partij van de Gelkingen groter was dan die van de prefect, hetgeen vervolgens de gedachte oproept dat ook de rebellen als 'de Groningers' aangeduid zouden kunnen worden. Zo zou de bewering van Renée Nip ('de Groningers stonden in 1227 met de Drenten tegenover de bisschop') op zijn minst ten dele correct zijn. Ze strookt echter

[8] Het monument is opgericht op 29 juli 1967 en bevindt zich tussen de percelen Anerveenseweg 1 en 3 te Ane (GPS 52.614138, 6.651401).

niet met de strekking van de bron waarnaar ze verwijst en waarvan de auteur, zoals gezegd, met ‘de Groningers’ echt alleen de prefectenpartij bedoelde.

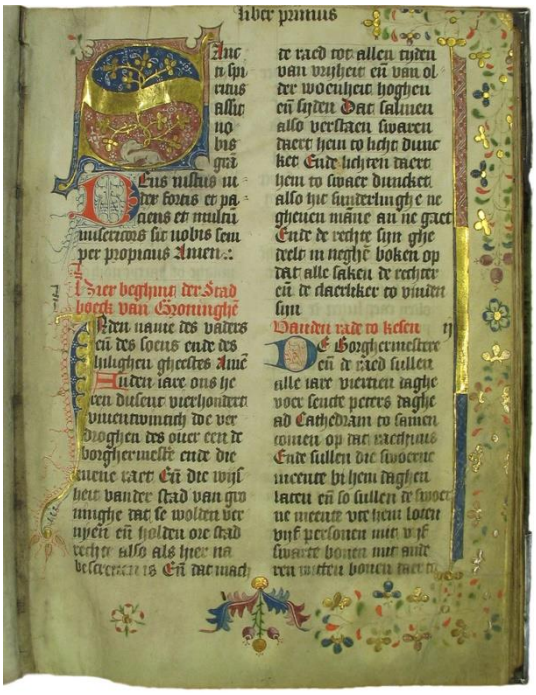

Het ‘Stadboek van 1425’.
Groninger Archieven, toegang 2100-26.1.
De kern van de verzameling rechtsregels die bekend staat onder de naam ‘Stadboek van 1425’, dateert vermoedelijk al uit de 12e eeuw, maar het is onduidelijk welke modellen tot voorbeeld hebben gediend.
Afgebeeld is de eerste bladzijde van het net-exemplaar dat blijkens de gebruikssporen eeuwenlang in de Groningse raadzaal heeft dienst gedaan.
Op deze eerste pagina lezen we dat het stadsbestuur in 1425 besloten heeft het stadsrecht te vernieuwen.

Stadsrecht

Het bovenstaande brengt me ook tot het plaatsen van een kanttekening bij de veronderstelling dat ‘de slechte relatie tussen Groningen en de bisschop’ een verklaring zou kunnen zijn voor het feit dat de bisschop van Utrecht aan Groningen, anders dan aan Deventer en Zwolle, geen stadsrecht heeft gegeven.

Als we de stadsrechtoorkonde die bisschop Wilbrand in 1230 voor Zwolle uitvaardigde mogen geloven – maar het is niet zeker of dat mag – heeft ook de stad Deventer haar stadsrecht van eerdere bisschoppen van Utrecht gekregen. Door het ontbreken van een oorkonde weten we niet met zekerheid of dit juist is, laat staan dat bekend is wanneer Deventer zijn stadsrecht zou hebben gekregen.[9] De Zwollenaren ontvingen hun stadsrecht uit dank voor de hulp die ze Wilbrand hadden geboden tijdens zijn strijd tegen de Drenten in de jaren 1228-1229.

Wat het stadsrecht van Groningen aangaat houd ik het bij de veronderstelling die ik al eerder onder woorden heb gebracht: dat Groningen reeds algemeen als stad werd erkend nog voordat stadsrechtverleningen ‘in de mode kwamen’.[10] Het lijkt voor de hand te liggen dat de bisschop van Utrecht iets met het oudste Groninger stadsrecht te maken heeft gehad,

---

9 De Zwolse oorkonde dateert van 31 augustus 1230 (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht II 830). Zie J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* ([Deventer] 2004) 33: ‘Deventer moet het zonder stadsrechtoorkonde stellen' en J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland: ‘Quod vulgariter statreghte nuncupatur’* (Den Haag 2005) 84 en 262.

10 Van den Broek, *Groningen, een stad apart,* 25.

maar aanwijzingen daarvoor ontbreken. Er is ook nog altijd geen studie verricht naar de mogelijke modellen die de Groningers tot voorbeeld hebben kunnen dienen.

Mij dunkt echter dat de stadsrechtoorkonde voor Zwolle een passage bevat die van belang is voor ons begrip van het Groningse stadsrecht en aanleiding moet zijn om het bovenstaande aan te vullen.
In de genoemde oorkonde gaf de bisschop de Zwollenaren toestemming om hun stad van een omheining, van hout of steen, te voorzien, verleende de stad een vrije status en schonk haar inwoners alle rechten die de inwoners van Deventer eerder van zijn voorgangers hadden gekregen. Hij voegde daaraan toe – en dat is waar het mij om gaat – dat deze vrijheid en het stadsrecht niet zouden gelden voor het gebied *buiten* de stadsmuur van Zwolle.

Uit dit uitdrukkelijke voorbehoud mogen we opmaken dat in Deventer het stadsrecht niet alleen *binnen* de veste gold, maar ook van toepassing was op het stadsgebied dat *buiten* de verdedigingswerken gelegen was. Datzelfde nu is het geval in Groningen. Ook hier gold het Groninger recht in het tot de stad behorende, maar *buiten* de vesting gelegen gebied, dat als de 'Groninger marke' of 'Stadstafel' bekend stond en overeenkomt met het gebied van de gemeente Groningen zoals dat in de 19e eeuw was.

Het lijkt niet meer dan een kleine bijkomstigheid, maar ik denk dat we hierin een aanwijzing mogen zien voor de hoge ouderdom van het Groninger stadsrecht.
Ommuring of omheining, een vrije status en eigen rechtsregels horen bij elkaar. Volgens de *Narracio* begonnen de inwoners van Groningen in de jaren 40 van de 12e eeuw al aanspraak te maken op zekere vrijheden[11] en waren ze ook in het laatste kwart van dezelfde eeuw nog ontevreden over de rechten die de bisschop hun toestond.[12]

Voor wat Deventer aangaat: mede vanwege het ontbreken van een stadsrechtoorkonde drukt Jeroen Benders zich voorzichtig uit en rept over de 'ontwikkeling van het stadsrecht'.[13] Ik ben geneigd om voor Groningen aan een soortgelijk scenario te denken. Het heeft er alle schijn van dat de inwoners van Deventer en Groningen in de loop van de 12e eeuw stapsgewijs hun vrijheid hebben verworven, waarbij Deventer wellicht enkele decennia voorsprong op Groningen heeft gehad.

---

11 QN 3: rebellie tegen bisschop Hartbert (1139-1150).
12 QN 7: Rebellie tegen bisschop Boudewijn van Holland (1178-1196).
13 Benders, ibidem.

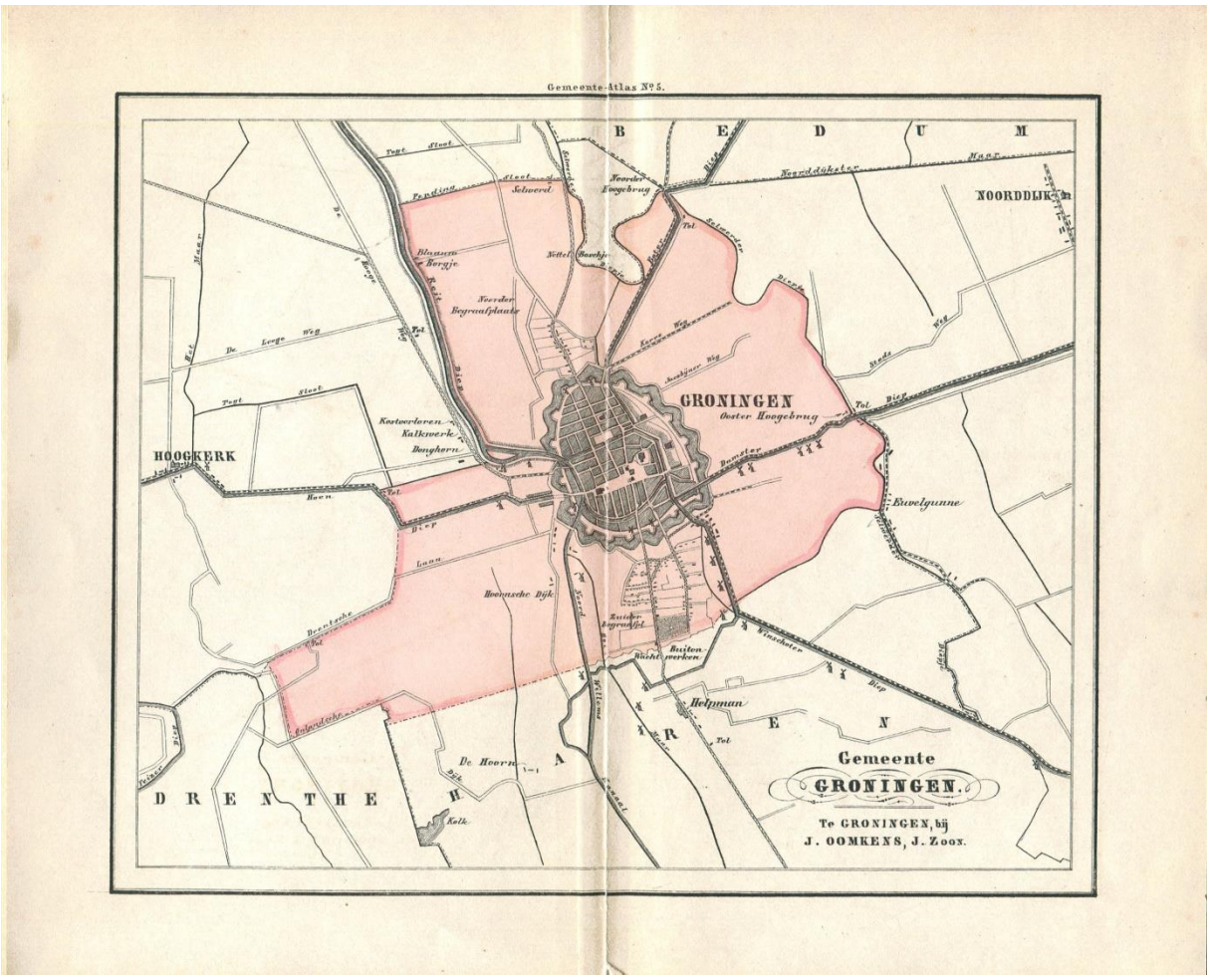

De gemeente Groningen in de 19e eeuw.
Blad 5 (enigszins bewerkt) in de *Gemeente-atlas van de provincie Groningen in 62 kaarten* door C. Fehse, uitgegeven bij J. Oomkens J.zoon te Groningen (1862).
De grenzen van de 19e eeuwse gemeente Groningen waren nagenoeg identiek met die van de middeleeuwse 'Stadstafel'. Ook in dit buiten de veste gelegen gebied gold het Groninger stadsrecht.